

संस्कृत-श्रुतबोधः ।

अवतरणिका ।

महाकविकालिदासकृतित्वेन प्रसिद्धः श्रुतबोधोनाम कृन्दी-
ग्रन्थ आदिमरसोद्दीपनसम्बोधनपदवाङ्मुल्यान् बालानां सम्यग-
ध्ययनोपयोगित्वमर्हतीति तत्संस्करणमावश्यकमन्यमानैरस्माभि-
स्तत्र प्रवृत्तिः कृता । संस्करणञ्च सम्बोधनपदमात्राणामुप-
कल्पितम् । प्रकृतग्रन्थसम्बोधाया युवत्याः स्थले ससागरधरा-
धीशो विक्रमादित्योऽभिषिक्त इत्यर्थः । तथा सम्बोधनपदविपरि-
णामेनापरिहार्यतया कचिदपि ग्रन्थापरावयवानाञ्च परिवर्तनं
कृतम् ।

सत्यं कालिदासस्योपरि लेखनीसञ्चालनेन न केवलमतिसा-
हसिक्यमस्माकं प्रकाश्यते, यावत् ग्रन्थसौन्दर्यहानिरपि, तथापि
तादृशादिमरसवाङ्मुल्यसम्बोधनपदपरिहारेण बालविद्यार्थिनां तद-
ध्यापकानाञ्च महानुपकारो-भविष्यतीत्यत्र प्रवृत्ताः स्मः ।

किञ्च श्रुतबोधस्यातिसंक्षिप्तावयवतया कृन्दःशास्त्रीयावश्य-
ज्ञातव्याः परिभाषादयो नात्र समुक्लिखिताः, तेन हि श्रुतबोधोक्ता
कृन्दसस्तेष्वपि बालानां न सम्यगभिज्ञा वर्ततेऽतस्तानप्यत्र
निवेशयामः

संस्कृतसाहित्यं हि गद्यपद्यमयत्वादुद्विविधं । तत्र गद्यं नाम
वृत्तबन्धोन्मिक्तं वाक्यम् । पद्यं - चतुष्पदी, सापि द्विविधा - वृत्तं.

जातिश्च । वर्णसंख्यातं वृत्तम्, मात्रासंख्याता जातिः । * वृत्तमपि
त्रिविधं सममर्द्धसमं विषमञ्च । तेषां लक्षणानि यथा वृत्तरत्ना-
करे ।

“अङ्गुयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः ।

तच्छन्दःशास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रवक्षते ॥

प्रथमाङ्गु समो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ।

द्वितीयस्तुर्यवृत्तं तदर्द्धसममुच्यते ॥

यस्य पादचतुष्केऽपि लक्ष्म भिन्नं परस्परम् ।

तदाहुर्विषमं वृत्तं छन्दः शास्त्रविशारदाः ॥” इति

* छन्दःशास्त्रेषु त्रिवर्णात्मका अष्टौ गणा विद्यन्ते । यथा—मः
(त्रिगुरुवर्णात्मकः), यः (आदिलघुत्रिवर्णात्मकः), रः (मध्यलघुत्रिव-
र्णात्मकः), सः (अन्त्यगुरुत्रिवर्णात्मकः), तः (अन्त्यलघुत्रिवर्णात्मकः),
जः (मध्यगुरुत्रिवर्णात्मकः), भः (आदिगुरुत्रिवर्णात्मकः), नः (त्रिलघु-
वर्णात्मकः), गः (एको गुरुवर्णः), लः (एको लघुवर्णः) । मकारादीनां
रैखिकाकारो यथा—म=ऽऽऽ, य= ।ऽऽ, र=ऽ।ऽ, स= ।।ऽ,
त=ऽऽ।, ज= ।ऽ।, भ=ऽ।।, न= ।।।, ग=ऽ, ल=। श्लोका-
श्चतुष्पादा भवन्ति । तत्र प्रतिपादमादितोमकारादीनां प्रयोगा-
च्छ्रमाशुभफलनिर्णयो यथा “मोमूमिः श्रियमातनोति, य-जलं
वृद्धिं, र-वृद्धिर्मुतं, सोवायुः परदेशदूरगमनं त-व्योमशून्यम् फलम् ।
जः-सूर्योभयमाददाति विपुलं मेन्दुर्यशोनिर्मीलम् । नोनागश्च सुख-
प्रदः फलमिदं प्राहुर्गणानां बुधाः । मकारप्रयोगात् लक्ष्मीलाभः,
यप्रयोगादभुदयलाभः, रप्रयोगात् मृत्युलाभः, सप्रयोगात् विदेश-
गतिः, तप्रयोगात् निष्कलता, राज्यलाभः इति केचित्, भप्रयोगात्
कीर्त्तिलाभः, जप्रयोगात् भयं, रोगलाभ इति केचित्, नप्रयोगात्
सुखं, स्वर्गलाभ इति केचित् । एषां देवता यथाः मगणस्य पृथिवी,
यगणस्य वरुणः, रगणस्य अग्निः, सगणस्य वायुः, तगणस्याकाशः
जगणस्य सूर्यः, भगणस्य चन्द्रः, नगणस्य सर्पः । ऋक्षोवर्ण एक-

श्लोकस्य चतुर्थोऽंशः पादः । सच समवृत्ते व्वेकाक्षरादारभ्य षड्विंशत्यक्षरपर्यन्तमेकैकाक्षरवर्द्धनेन सम्भवति । तेषाञ्चोक्त्येत्यादि संज्ञा । *

जिह्वाया इष्टविश्रामस्थानं 'यतिः' ; सा च विश्रामविरामाद्यैः पदैरभिधीयते ।

अन्यशास्त्रेषु यथाऽध्यादिशब्दाः चतुरादीनां वाचकाः, अत्रापि तथा । तथाहि चन्द्र १, मियुन २, वह्नि ३, अग्नि = ४, भूत = ५, रस = ६, मुनि = ७, वसु = ८, ग्रह = ९ ; एवं पृथिवी १ शिवनेत्र = ३, वेद = ४, वाण = ५, इन्द्रिय = ५, ऋतु = ६, अश्व = ७, नाग = ८, पर्वत = ८, दिक् = १०, आदित्य = १२, इत्यादि । एषां पर्यायवाचका नामियमेव संख्या ।

मात्रिका, दीर्घोद्धिमात्रिका, जातिच्छन्दःसु चतुर्मात्रिका पञ्च गणा भवन्ति । १मः सर्वगुरुः ५५, २यः आदिगुरुः ५॥ ३यो मध्यगुरुः ॥ ५॥, ४योऽन्त्यगुरुः ॥ ५॥, ५ मध्यतुर्लघुः ॥ ॥ ॥ ॥

* एकाक्षरावृत्तेः साधारणं नाम उक्त्या, द्व्यक्षराया अत्युक्त्या, त्र्यक्षराया मध्या, चतुरक्षरायाः प्रतिष्ठा, पञ्चाक्षरायाः सुप्रतिष्ठा, षडक्षराया गायत्री, सप्ताक्षराया उष्णिक्, अष्टाक्षराया अनुदुप्, नवाक्षराया वृद्धती, दशाक्षरायाः पंक्तिः, एकादशाक्षरायास्त्रिष्टुप्, द्वादशाक्षराया जगती, त्रयोदशाक्षराया अतिजगती, चतुर्दशाक्षरायाः शक्करी, पञ्चदशाक्षराया अतिशक्करी, षोडशाक्षराया अष्टिः, सप्तदशाक्षराया अत्यष्टिः, अष्टादशाक्षराया धृतिः, ऊनविंशत्यक्षरायाः अतिधृतिः, विंशत्यक्षरायाः कृतिः, एकविंशत्यक्षरायाः प्रकृतिरित्यादि ।

ग्रन्थारम्भः ।

कन्दसां लक्षणं येन श्रुतमात्रेण बुध्यते ।

तदहं कथयिष्यामि श्रुतबोधमविस्तरम् ॥ १ ॥

संयुक्ताद्यं दीर्घं सानुस्वारं विसर्गसम्भिन्नम् ।

विज्ञेयमक्षरं गुरु पादान्तस्थं विकल्पेन ॥ २ ॥

(१) न विद्यते विस्तरौ विस्तृतिर्यस्मिन् स तं, श्रुतमात्रेण विनैव प्रस्तारादिविचारं, कन्दसामर्थ्यानुष्टुबादोनां लक्षणं गुरुलघुवर्णमात्राणां स्वरूपं ।

(२) संयुक्तस्य युक्तवर्णस्य आदिस्थितं (अक्षरम्) गुरु, दीर्घं द्विमात्रिकं, विसर्गसम्भिन्नं विसर्गसहितं । पादान्ते स्थितोगुरुरपि क्वचित् लघुः स्यात् लघुरपि क्वचित् गुरुरिति । प्रकृति-संयुक्ताक्षरयोः पूर्वस्यापि विकल्पेन गुरुत्वं । पादान्तस्य विकल्पेन लघुत्वं यथा “अल्पव्ययेन सुन्दरि ग्राम्यजनो मिष्टमश्नाति ॥” प्रपूर्वस्य— “गृहीतप्रत्युद्गमनीयवस्ता” ; ऋपूर्वस्य,— “प्राप्तनाभिर्दमज्जनमाशु” । वाराणसीमुद्रितपुस्तकेऽतः परं “आदिमध्यावसानेषु भजसा यान्ति गौरवम् । य र ता लाघवं यान्ति, मनौ तु गुरुलाघवम् । भजता भगण, जगण, सगणा यथाक्रमं, आदि-मध्य-अवसानेषु गौरवं यान्ति गुरुत्वं प्राप्नुवन्ति भः-आदिगुरुः, ज-मध्यगुरुः, सः अन्त्यगुरुः, तथा यरता यगण, रगणा, तगणा आदि मध्यावसानेषु लाघवं यान्ति, यः आदिलघुः रः मध्यालघुः तः अन्तलघुः मनौ तु भगण, नगणा तु यथाक्रमं गौरवं लाघवञ्च प्राप्नुतः त्रिगुरुर्मः, त्रिलघुश्च न । श्लोकस्यास्य ग्रन्थेऽस्मिन्नाख्य, पयोग इति न सर्वत्र समादर इति प्रतीयते ।

मात्राच्छन्दः—जातिः ।

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश सार्ध्या । ३ ॥
आर्यापूर्वार्द्धसमं द्वितीयमपि भवति यत्र चारुमते ।
कन्दोत्रिदस्तदानीं गीतिं ताममलभाव, भाषन्ते ॥ ४ ।
आर्योत्तरार्द्धतुल्यं प्रथमार्द्धमपि प्रयुक्तञ्चेत् ।
भूमिप, तामुपगीतिं प्रकाशन्ते महाकवयः ॥ ५ ।

समवृत्तानि ।

पञ्चाक्षरावृत्तिः ।

आदिचतुर्थं पञ्चमकं चेत् ।
यत्र गुरु स्यात् साऽक्षरपंक्तिः ॥ ६ ।

षडक्षरावृत्तिः ।

अगुरुचतुष्कं भवति गुरु द्वौ ।
सुविमलकीर्त्तं शशिवदनाऽसौ ॥ ७ ।

(३) आर्यायाः प्रथमार्द्धं त्रिंशन्मात्राः, द्वितीयार्द्धं तु सप्तदश मात्राः—इत्येव निष्कर्षः ।

(४) चारुमते अमलभाव इति पदद्वयं राज्ञः सम्बोधनपरम् । अत्र चारुमते इत्यत्र हंसगते, अमलभावेत्यत्र अमृतवाणि इति मूलपाठः ।

(५) भूमिप—इति राज्ञः सम्बोधनपदम् । भूमिपेत्यत्र कामिनि इति मूलपाठः ।

(६) भगौग= ५ । १. ५, ५, अन्यत्र पंक्तिरिति नाम ।

(७) शशिवदना न्यौ—न य= । । ।, । ५ ५, सुविमलकीर्त्तं इति राज्ञः सम्बोधनपदं, सुविमला कीर्त्तिर्यस्य तत्सम्बोधने । घन कुचयुग्मे शशिवदनासौ इति मूलपाठः ।

सप्ताक्षरावृत्तिः ।

तुर्थं पञ्चमकं चेद् यत् स्याल्लघु सैषा ।
विद्वद्भिर्वरवीर प्रोक्तास्मिन्मदलेखा ॥ ८ ।

अष्टाक्षरा वृत्तिः ।

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः ।
षष्ठं गुरु विजानीयादेतत् पद्यस्य लक्षणम् ॥ ९ ।
श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम् ।
द्विचतुःपादयोर्ऋस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः ॥ १० ।
आदिगतं तुर्थगतं पञ्चमकञ्चान्यगतम् ।
स्याद्गुरु चेत्तत् कथितं माणवकक्रोडमिदम् ॥ ११ ।
द्वितुर्थ षष्ठमष्टमं गुरु प्रयोजितं यदा ।
तदा निवेदयन्ति तां बुधा नृगस्वरूपिणीम् ॥ १२ ।
सर्वे वर्णा दीर्घा यस्यां विश्रामः स्याद्देवैर्देवैः ।
विद्वद्भृन्दैर्भूमीपाल ! व्याख्याता सा विद्युन्माला ॥ १३ ॥

(८) वरवीर इति राज्ञः सम्बोधनपदं । मसृग् = ऽऽ ऽ, । । ऽ, ऽ
सैषा इत्यत्र बाले इति, वरवीर इत्यत्र मृगनेत्रे इति मूलपाठः,
प्रोक्ता सा मदलेखेति क्वचित् पाठः ।

(९) (१०) एतौ हि श्लोकौ, अनुष्टुप्ति प्रसिद्धौ ।

(१२) अन्यत्र प्रमाणिकेति नाम, जरौ लगी = ।।।, ।।। । ऽ, लग-
स्थितिर्निगन्तरा ।

(१३) मो मो गो गो विद्युन्माला = ऽऽ ऽ, ऽऽ ऽ, ऽ, ऽ, भूमी-
पाल इति राज्ञः सम्बोधनपदं । चतुर्थेऽष्टमे चाक्षरे यतिः (वेद =
४) । भूमिपालेत्यत्र वीणावाणि इति मूलम् ।

नवाक्षरावृत्तिः ।

आदितुरीयं पञ्चमकं षष्ठमथान्यं स्याद्गुरु चेत् ।

इन्द्रियवेदेष्वेद्विरतिस्तन्मणिवन्धं प्राह फणी ॥ १४ ॥

दशाक्षरावृत्तिः ।

भूप, गुरु स्यादाद्यचतुर्थं पञ्चमषष्ठं चान्यसुपान्यम् ।

इन्द्रियवाणैर्यत्र विरामः सा कथनीया चम्पकमाला ॥ १५ ॥

दीर्घा वर्णाः प्रथमनिहिताश्चत्वारश्चेदथ तु लघवः ।

पञ्चान्यः स्याद्गुरुरपि युगैः ख्याता हंसी यतिरिह रसैः ॥ १६ ॥

(१४) मूलश्रुतबोधग्रन्थे प्रथमं दशाक्षरां चम्पकमालामुक्ता पश्चात् “चम्पकमाला यत्र भवेदन्यविहीना प्रेमनिधे । कन्दमि दक्षा ये कवयस्तन्मणिवन्धं ते ब्रुवते” इति मणिवन्धस्य लक्षणं कृतं तदतीवसन्दर्भविरुद्धमिति मणिवन्धस्य प्राचीनलक्षणमतोदा- हृतम् । भमसाः = ५ । १ ५ ५ ५ । १ ५ पञ्चमे नवमे चाक्षरे यतिः (इन्द्रिय = ५) ।

(१५) अन्यत्र रुक्मवतीति नाम, भमसगाः = ५ । १, ५ ५ ५ । १ ५ ५ भूप इति राज्ञः सम्बोधनपदम् । पञ्चमे दशमे चाक्षरे यतिः (वाण = ५) । तन्वि गुरुस्यादिति मूलं शेषं तुल्यम् ।

(१६) मूलश्रुतबोधग्रन्थे हंसीवृत्तस्य लक्षणं मन्दाक्रान्तामंघटि- तत्वादतीवकठिनमासीदनोऽस्माभिः परिवर्तितम् । एतदर्थस्तु- यत्र प्रथमं चत्वारो दीर्घा वर्णा निहिताः, तदनु पञ्च लघवः तथान्यो गुरुश्च स्यात् तथा युगैश्चतुर्भिरक्षरैरसैः षड्भिश्च यतिः सा । इह (शास्त्रे) हंसी इति ख्याता । भमसगाः = ५ ५ ५, ५ । १ । १ । १, ५, मूलश्रुतबोधलक्षणन्तु ‘मन्दाक्रान्तान्ययतिरहिता सालङ्कारे भवति यदि सा तद्विद्वद्भिर्ध्रुवमभिहिता ज्ञेया हंसी कमलवदने ॥”

एकादशाक्षरा वृत्तिः ।

ऋस्रो वर्णी जायते यत्र षष्ठो
प्रख्यातौजस्तद्वदेवाष्टमान्यः ।
विश्रामः स्याद्वीर ! वेदैस्तुरङ्गै-
श्चन्दोविद्धिः प्रोच्यते शालिनीयम् ॥ १७ ॥
आद्यचतुर्थमहीनसुकीर्त्तं,
सप्तमकं दशमञ्च तथान्यम् ।
सर्वधरेश्वर यत्र गुरु स्यात्
तत् कथितं ननु दोषकवृत्तम् ॥ १८ ॥
यस्यां त्रिषट्सप्तममक्षरं स्याद्
ऋस्वं सुमेधो ! नवमञ्च तद्वत् ।
कीर्त्तार्ता विलक्षीकृतहंसकान्ते !
तामिन्द्रवज्रां ब्रुवते मुनीन्द्राः ॥ १९ ॥

(१७) प्रख्यातौजः, वीर इति राज्ञः सम्बोधनपदद्वयं, चन्दोवि-
द्धिरियं शालिनी प्रोच्यते इत्यन्वयः । चतुर्थे एकादशे च यतिः
(तुरङ्ग=७) । म त त ग गाः = ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ ऽ, ऽ, ऽ, ; ऋस्रो
वर्णी जायते यत्र षष्ठः, कम्बुग्रीवे तद्वदेवाष्टमान्यः । विश्रामः स्यात्
न्वि वेदैस्तुरङ्गैस्तां भाषन्ते शालिनीं छान्दसीया इति मूलम् ।

(१८) अहीनसुकीर्त्तं इति राज्ञः सम्बोधनपदं, अहीन
(अनन्त इव शोभना कीर्त्तिर्यस्य सः । सर्वस्या धराया ईश्वर
सम्बोधनपदं । भ भ भ ग गाः = ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ । ।, ऽ, ऽ, ऽ, दोषकमि-
च्छति भवितयाद्गौ । आद्यचतुर्थमहीननितस्वे सप्तमकं दशमञ्च
तथान्यम् । यत्र गुरु प्रकट स्मरसारे इति मूलं शेषं तुल्यम् ।

(१९) कीर्त्तार्ता विलक्षीकृता मलिनीकृता हंसकान्तिर्येन । पद-
मेतत् राज्ञः सम्बोधनपरं । तौ जगौ गः = ऽ ऽ ऽ, ऽ ऽ, ।, ।, ऽ, ऽ, ऽ,
सुमेध इत्यत्र सुजङ्घे इति कीर्त्तार्ता इत्यत्र गत्या इति मूलम् ।

यदीन्द्रवज्राचरणेषु पूर्वे
भवन्ति वर्णा लघवः सुकान्ते ।।
सुमङ्गलाभ्यासरति ! तदानी-
मुपेन्द्रवज्रा कथिता कथोन्द्रे ॥ २० ॥

उपजातिः ।

यत्र द्वयोरप्यनयोस्तु पादा
भवन्ति चास्याञ्जितेन्दुकान्ते ।।
विहङ्गिराद्यैः परिकीर्त्तिता सा
प्रयुज्यताञ्जित्युपजातिरप्या ॥ २१ ॥
आख्यातकी स्यात् सदर्थार्थिभार्थ्ये !
यदीन्द्रवज्राचरणः पुरा स्यात् ।
उपेन्द्रवज्राचरणास्वर्याऽन्वे
मनीषिणीक्ता विपरीतपूर्व्या ॥ २२ ॥

(२०) शोभना कान्तिर्यस्य स सुकान्तिः। सुमङ्गलाभ्यासं रति-
र्यस्य सः । पदद्वयं राज्ञः सम्बोधनपरं । ज त ज ग गाः = । ५ ।,
५ ५ । । ५ ।, ५, ५, सुकान्ते इत्यात्र सुवर्णे इति, अमङ्गलाभ्यासरति
इत्यात्र अमन्यमाद्यन्मदने इति च मूलम् ।

(२१) आस्याञ्जेन मुखपद्मेन जिता इन्दोश्चन्द्रस्य कान्तिर्यस्य तत्
सम्बुद्धौ । अत्र भवन्ति सीमन्तिनि चन्द्रकान्ते इति मूलं शेषं
तुल्यम् ।

(२२) उपजातिविशेषा नान्यत्र गणिताः । हे अर्थिभार्थ्ये सदया
प्रकटीकृतार्थे इति मूलं । शेषं तुल्यं । आख्यातकीति क्वचित्
पाठः । पुरस्तादिति क्वचित् ।

आद्यमक्षरमतस्तृतीयकं
 सप्तमञ्च नवमं तथान्तिमम् ।
 दीर्घमिन्द्रसम यत्र जायते
 तां वदन्ति कवयोरथोद्धताम् ॥ २३ ।
 अक्षरञ्च नवमं दशमञ्च
 द्व्यत्ययाद्भवति यत्र सुनीते ! ।
 सर्वभूधरचूडाञ्चितपाद,
 स्वागतति कविभिः कथिताऽसौ ॥ २४ ।
 द्वादशाक्षरावृत्तिः ।
 सप्ततीयकषष्ठमरुद्धगते !
 नवमं विरतिप्रभवं गुरु चेत् ।
 बुधदेवगुरुपमतीक्ष्णमते !
 ननु तोटकवृत्तमिदं कथितम् ॥ २५ ।

(२३) इन्द्रसम राज्ञः सम्बोधनपदं । रात् परैर्नरलगैरथोद्धता =
 र न र ल गाः = ऽ। ऽ। ।।, ऽ। ऽ, । ऽ इन्द्र समेत्यत्र इन्द्रमुखि
 इति मूलम् ।

(२४) धराधर, सुनीते (शोभना नीतिर्यस्य सः) इति राज्ञः
 सम्बोधनपदद्वयं । स्वागता रनभगैर्गुरुणा च = ऽ। ऽ. । ।।, ऽ।।. ऽ, ऽ
 सुनीते इत्यत्र विनीते इति मूलं, मूले तृतीय चरणस्त्वेवं पठितः
 “प्रोक्तमेणनयने यदि सैव । तत्र चेत् यदीत्येतयोः पुनरुक्तत्वम् ।

(२५) विरतिप्रभवं अन्तर्गच्छरं ; अरुद्धा (शत्रुभिरप्रतिहता)
 गतिर्यस्य सः बुधः सोमात्मजः, देवगुरुर्वृहस्पतिः, तयोरिव तीक्ष्णा
 मतिर्यस्य सः पदद्वयं सम्बोधनपरं । तोटकमब्धिसकारयुतं = ।। ऽ,
 ।। ऽ. ।। ऽ, ।। ऽ अरुद्धगते इत्यत्र अनङ्गरते इति मूलं, तत्र तृतीयचरणः
 घनपीनपयोधर भारनते इति पठितः भारभृते क्वचित् पाठः ।

ऋसो वर्णः स्यात् सप्तमो यत्र राजन् !
तद्वद्भूमीश ! न्यस्तएकादशाद्यः ।
वाणैर्विश्रामो यत्र चेद्वा तुरङ्गैः
नाम्ना निर्दिष्टा तत्र सा वैश्वदेवी ॥ २६ ।

यदाद्यं चतुर्थं तथा सप्तमञ्चेत्
तथैवाक्षरं ऋस्वमेकादशाद्यम् ।
शरच्चन्द्रविद्धे पिवक्ताज्जकान्ते !
तदुक्तं कवीन्द्रैर्भुजङ्गप्रयातम् ॥ २७ ।

यदि तोटकस्य गुरु पञ्चमकं
विहितं धराधर ! तदक्षरकम् ।
रससंख्यकं गुरु न चेदिह सा
प्रमिताक्षरेति कथिता कविभिः ॥ २८ ।

(२६) राजन् भूमीश सम्बोधनपदद्वयं । पञ्चमे द्वादशे वाक्षरे
यतिः (वाणः = ५, तुरङ्ग = ७), स म य याः = ५ ५ ५, ५ ५ ५, ५ ५ ।
५ ५, राजन्नित्यत्र वाले इति मूलं, भूमीश इत्यत्र विम्बोष्ठीति
मूलम् ।

(२७) शरच्चन्द्रविद्धे पिवक्ताज्जकान्ते तत्रः सम्बोधनपदमेतत् ।
एकादशाद्यः, एकादशस्यादिभूतम् दशममित्यर्थः । भुजङ्गप्रयातं
चतुर्भिर्यकारैः = १ ५ ५, १ ५ ५, ५ ५, ५ ५, शरच्चन्द्रविद्धे पिवक्ता-
विन्दे इति मूलम् ।

(२८) धराधर सम्बोधनपदं । स ज स साः = १ ५, १ ५, १ ५
१ ५, धराधरेत्यत्र विलासिनि इति मूलं, इह सेत्यत्रावलीति मूलम् ।

ननु धरेश्वर यत्र चतुर्थकं
 गुरु च सप्तमकं दशमन्तथा ।
 विरतिजञ्च तथैव विचक्षणै-
 द्रुतविलम्बितमित्युपदिश्यते ॥ २९ ।
 उपेन्द्राज्राचरणेषु सन्ति चे-
 दुपान्त्यवर्णा लघवः कृता यदि ।
 तनुश्रिया निर्जितकामकान्ते
 वदन्ति वंशस्थमिदं तदा बुधाः ॥ ३० ।
 यस्यां सशोकारिवधूकृतस्तुते
 वंशस्थपादा गुरुपूर्ववर्णकाः ।
 तारुण्यलक्ष्म्युल्लसितोरुकान्ते
 तामिन्द्रवंशां कवयः प्रचक्षते ॥ ३१ ।

(२९) विचक्षणैः पण्डितैः । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरी = ।।
 १, ५।१, ५।१, ५।५ ननु धरेश्वरत्यत्र अयि कृतादरि इति मूलम् ।
 मूलं द्रुतविलम्बितं इत्यस्मादनन्तरं हरिणप्लुताकन्दः प्रदर्शितम्,
 तनु अर्द्धसप्तमवृत्तमतः सप्तमप्रसङ्गे तदुक्तिरनुचितेति परित्याक्त
 मत्रास्माभिः, प्रदर्शितञ्च तद्यथास्थानम् ।

(३०) तनुश्रिया शरीरसौन्दर्येण जिता कामस्यकान्तिर्येन
 सः तत्सम्बोधनं । जती जरौ = १, ५।५ ५।१, ५।५ । तनुश्रिये-
 त्यादां सदाशमदभूजितकामकाम्युके इति मूलम् । तदा बुधा इत्यत्र
 बुधास्तदिति क्वचित् पाठः । तारुण्यलक्ष्मीर्योवनैश्रीस्तया उल्लसिता
 ऊरुर्महतीकान्तिर्यस्य ।

(३१) सशोका या अरिवध्वः ताभिः कृतास्तुतिर्यस्मै सः तत्सम्बो

त्रयोदशाक्षरावृत्तिः ।

यस्यामिह प्रथमकमक्षरद्वयं
तुर्थं तथा गुरु नवमं दशान्तिमम् ।
मान्त्रं भवेद् यदि विरतिर्युगग्रहे-
मा लक्ष्यताममलमते ! प्रभावतो ॥ ३२ ॥
आद्यं चेत्तृतीयमष्टमं दशान्त्रं
चोपान्तं गुरु नियतं सुभाषित ! स्यात् ।
विश्रामो भवति महेशनेत्रदिग्भि-
र्विज्ञेया ननु सुभग प्रहर्षिणी सा ॥ ३३ ॥
चतुर्दशाक्षरावृत्तिः ।
आद्यं द्वितीयमपि चेद्गुरु तूर्यमेवं
यत्राष्टमञ्च दशमान्त्रमुपान्त्रामन्त्रम् ।

धनम् । ततो जरीऽ ५ १, ५ ५ १, १ ५ १, ५ १ ५ सशोकेत्यादौ अशो-
काङ्कुरपाणिपल्लव इति मूलं । तत्र तृतीय चरणस्तु तारुण्य-
हेलारतिरङ्गलालसे इत्येवं पठितः ।

(३२) चतुर्थेऽन्तिमे च यतिः (युग = ४, ग्रह = ८) त भ स ज
गाः = ५ ५ १, ५ १ १, १ १ ५, १ ५ १, ५ ५ १ दशान्तिमं दशमेन सहितं अन्तिमं
त्रयोदशवर्णं दशमञ्चान्तिमञ्चेति भावः । दशान्तिकमिति क्वचित्
पाठः । अमलमते ! सम्बोधनपदम् । इहेतावु प्रिये इति मूलं,
अमलमते इति मूलम् । सा लक्षितेति क्वचित् पाठः ।

(३३) सुभाषित, नृपते इति सम्बोधनपदद्वयं । तृतीये अन्तिमे
च यतिः (महेशनेत्र = ३, दिक् = १०) । म न ज र गाः = ५ ५ ५, १ १ १,
१ ५ १, ५ १ ५, ५ दशान्तिमित्यत्र नवान्त्रमिति मूलं तत्र च नवान्त्र-
मित्याने न दशममानीतम् दशान्त्रमित्यास्यार्थस्तु दशमं अन्त्रञ्च ।

(३४) शीघ्रं यष्टमाचारस्तेन वर्द्धितं विस्तृतिं नीतं यद्ययं

सहत्तवर्द्धितयशोजितचन्द्रकान्ते !

राजन् ! वसन्ततिलकां किल तां वदन्ति ॥२०।

पञ्चदशाक्षरावृत्तिः ।

प्रथममगुरु षट्कं विद्यते यत्र राजन् !

तदनु च दशमं चेदक्षरं द्वादशान्तम् ।

गिरिभिरथ तुरङ्गैर्यत्र च स्यादविरामः

सुकविजनमनोज्ञा मालिनी सा प्रसिद्धा ॥२५।

सप्तदशाक्षरावृत्तिः ।

नृवर ! लघवः पञ्च प्राच्यास्ततोदशमान्तिम

स्तदनु नमिताराते ! वर्णौ यदि त्रिचतुर्दशौ ।

भवति च पुनर्यत्रोपान्तस्तदा धरणीपते !

यतिरपि रसैर्वेदेरश्वैः स्मृता हरिणीति सा ॥ ३६ ।

स्तेन जिता चन्द्रकान्तिर्येन सः तत्सम्बोधनं । तभजा जगौ गः =
५५१, ५११, १५१, १५१५५, सहत्तवर्द्धितयश इत्यात् कामाङ्कुशा-
 ङ्गुशितकाममतङ्गजेन्द्रे इति मूलं राजन्नित्यात् कान्ते इति
 मूलम् ।

(३५) अष्टमेऽन्तिमे च यतिः (गिरि = ८, तुरङ्ग = ७) ननमय-
 ययुतेयं मालिनी - १११, १११ ५५५, १५५, १५५, राजन्नित्यात्, यत्र
 च स्यादित्यत्र च कान्ते इति मूलं ।

(३६) हे नृवर ! हे नमिताराते ! (नमिता स्ववशीकृता अरा-
 तयो येन सः) हे धरणीपते ! इति सम्बोधनपदत्रयं । षष्ठे दशमेऽ-
 न्तिमे च यतिः (रस = ६, वेद = ४, अश्व = ७) । न स म र स ल
 गाः = १११, ११५, ५५५.५१५, ११५१.५, नृवर इत्यत्र सुमुखीति मूलं
 दशमान्तिममित्र दशमान्तिकमिति क्वचित् पाठः । अर्थस्तूभय-
 त्रैकादश एव । नमिताराते इत्यत्र ललितालापे इति मूलम्, तथा-
 धरणीपते इत्यत्र स्फुरत् करकङ्कणे इति मूलम् ।

यदा ऋक्षः पृर्वः सुरुचिररुचे षष्ठकपरा-
 स्ततो वर्णाः पञ्च प्रकृति सुकुमारप्ररचिताः ।
 त्रयोऽन्ये चोपान्तरा बुधगुणिजनैकप्रियसुहृत्
 रसैरीशैर्यस्यां भवति विरतिः सा शिखरिणी ॥ ३७ ।
 द्वितीयमचलापते ! यदि षडष्टमं द्वादशं
 चतुर्दशमथ श्रुतं गुरुगभीरविद्यानिधे !
 सपञ्चदशमान्तरजं तदनु यत् विश्रामको
 गिरीन्द्रफणिभृत्कुलैर्भवति भूप पृथ्वी हि सा ॥ ३८ ।
 चत्वारः प्राङ् नृवर ! गुरवो द्वौ दर्शकादशौ चेत
 राजन् ! वर्णा तदनु कुमुदामोदकतः । द्वादशान्तरा ।
 तद्वच्चान्तरा युगरमहयै र्यत् च स्याद्विरामः
 मन्दाक्रान्तां प्रवरकवयः सौम्य तां सङ्गिरन्ति ॥ ३९ ।

(३७) हे सुरुचिररुचे सुरुचिरा रुचिः कान्तिर्यस्य सतत्सम्बोधनं
 प्रकृतिसुकुमारः हे बुधगुणिजनैकप्रियसुहृत् (बुधश्च गुणिजनाश्च
 तेषामद्वितीयः प्रियसुहृत्) इति सम्बोधनत्रयं । षष्ठेऽन्तिमे च यतिः
 (रसः = ६, ईशः = ७) रसैरुद्ग्रेष्णिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी
 = १५५, ५५५, १११, ११५५१, १५५ सुरुचिररुचे इत्यत्र कलितक-
 मले इति मूलं प्रकृति सुकुमार इत्यत्र प्रकृति सुकुमारे इति मूलं
 बुधगुणिजनैतयादौ सुतनुजघनाभोगसुभगे इति मूलं रीशैरित्यत्र
 रुद्रैरिति क्वचित् पाठः ।

(३८) अचलापते अचला पृथ्वीतस्याः पतिः ! तत् सम्बोधनं
 गभीरविद्यानिधे भूप ! इति सम्बोधनत्रयं । अष्टमेऽन्तिमे च यतिः ।
 (गिरीन्द्र = ८, फणिभृत्कुलं = ९) । जसौ ज स य ल गः = १५१, ११
 ५१५१, ५५५१, १५५, १५५ अचलापते इत्यत्र अलिकुन्तले इति मूलं
 गभीरविद्यानिधि इत्यत्र गभीरनाभिङ्गदे इति मूलं, भूप
 इत्यत्र सुभ्रु इति मूलम् ।

(३९) राजन्, नृवर सौम्य इति सम्बोधनत्रयं, चतुर्थे दशमे
 अन्तिमे च यतिः । (युग = ४, रस = ६, हय = ७) । म भ न त त

ऊनविंशत्यक्षरावृत्तिः ।

आद्याश्च द्गुरवस्त्रयो नरपते ! षष्ठस्तथा चाष्टमः
सन्तेकादशतस्त्रयस्तदनु चेदष्टादशाद्यौ परौ ।
मार्त्तण्डैर्मुनिभिश्च यत्र विरतिः साम्भोधिपृथ्वीपते !
तद्वत्तं प्रवदन्ति काव्यरसिका शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४० ।

एकविंशत्यक्षरावृत्तिः ।

चत्वारो यत्र वर्णाः प्रथमलघवः षष्ठकः सप्तमोऽपि
द्वौ तद्वत् षोडशाद्यौ वररुचिरतनो ! षोडशान्तं तथान्तीया ।
आस्याभानिर्जितेन्दो ! मुनिमुनिमुनिभिर्दृश्यते यद्विरामो
राजन् ! वन्द्यैः कवीन्द्रैः सुचरित ! गदिता स्रग्धर्यं प्रसिद्धा ॥ ४१ ॥

ग गाः = ५ ५ ५, ५ १ १, १ १ १, ५ ५ १, ५ ५ १, ५, ५, नृवरतत्र सुतनु इति
मूलं, राजन्नितत्र मुग्धे इति मूलं, कुमुदामोदकदितत्र कुमुदामोदि-
नाति मूलम् । सौम्येतत्र तन्वीति मूलम् । द्वादशैकादशी चेदिति
क्वचित् पाठः स तु न सम्यक् द्वादशस्य लघुत्व मत्, न च गुरुत्वम् ।

(४०) नरपते ! साम्भोधिपृथ्वीपते ! (ससागरधराधिपते) इति
सम्बोधनपदद्वयं । द्वादशेऽन्तिमे च यतिः । मः सजौ सततगाः = ५ ५ ५,
१ १ ५, १ ५ १, १ १ ५, ५ ५ १, ५ ५ १, ५, सन्तीत्य 'ननु' इति क्वचित् पाठः ।
सान्त्वोधि पृथ्वीपते इत्यत्र पूर्णेन्दुविम्बानने इति मूलम् ।

(४१) आस्यस्य मुखस्य आभया कान्त्या निर्जित इन्दुर्येन सः
तत्सम्बोधनं ; राजन् ! सुचरित ! इति सम्बोधनपदद्वयं । सप्तमे
चतुर्दशेऽन्तिमे च यतिः (मुनिः = ७) स्रग्धर्यानां त्रयेण = ५ ५ ५, ५ १ ५,
५ १ १, १ ५ ५, १ ५ ५, ५ ५, वररुचिर तनो इत्यत्र मृदमदमृदिति
इति मूलं, आस्याभा निर्जितेन्दो इत्यत्र रश्मास्तम्भोरुकान्ते इति
मूलं । राजन्नितत्र वाले इति मूलं, सुरुचिरगदितेत्यत्र सुतनुनि-
गदितेति मूलम् ।

अर्द्धसमवृत्तम् ।

प्रथमाक्षरमाद्यतृतीययो-

र्द्धतविलम्बितकस्य च पादयोः ।

अपि चेन्न तदा पृथिवीपते !

सुकविभिः कथिता हरिणप्लुता ॥ ४२ ।

इति संस्कृत-श्रुतबोधः ।

(४२) प्रथमार्द्धसमं यस्य तृतीयचरणं भवेत् । द्वितीयं तुर्व्यवत् वृत्तं तदर्द्धसममच्यते ॥ विषमे सगणितितयं लगावथ समे नगणो भगणौ च रः । विषमे-प्रथम-तृतीयपादयोः, ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५, ॥ ५ ॥ समे = द्वितीय-चतुर्थपादयोः-॥ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५, ५ ॥ ५ । पृथिवीपते इत्यत्र कमलेक्षणे इति मूलं । सुकविभिरित्यादौ भवति सुन्दरि सा हरिणप्लुतेति मूलम् ।

अर्द्धसमवृत्तेषु पुष्पिताया-सुन्दरी-च्छन्दसी बहुधा व्यवह्रियेते न ज्ञायते कथं तयोर्लक्षणं न कृतम् । पुष्पितायालक्षणं यथा “अयुजि नयुगरिफतोयकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताया” ॥ अयुजि प्रथम-तृतीय-पादयोः-॥ ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५, ५ ॥ युजि = द्वितीय-चतुर्थपादयोः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५, ५ ॥ उदाहरणं “अथ परिमलजामदाप्य लक्ष्मी-सवयवदोषितमण्डलश्रियस्ताः” भारविः । सुन्दरीलक्षणं “अयुजो-र्यदि सौ जगौ युजोः सभराल्गौ । अयुजोः प्रथम-तृतीयपादयोः-॥ ५ ॥ ५ ॥ ५, ५ ॥ युजोः द्वितीय-चतुर्थ-पादयोः ॥ ५ ॥ ५ ॥ ५, ५ ॥ उदाहरणं “यदवोचदत वीक्ष्य मानिनी परितः स्नेहमयेन चक्षुष्मा” भारविः ।

परिशिष्टम् ।

एकादशाक्षरावृत्तिः ।

संस्कृतकाव्येषु प्रायः एकादशाक्षरावृत्तिरारभ्य समवृत्तान्त-
गंतानां छन्दसां व्यवहारो दृश्यते । एकादशाक्षरपादेषु च छन्दसु
वक्ष्यमाणानामेव भूयान् व्यवहारः ।

इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः शुद्धोदाहरणं विरलमेव, तयोरुपजातिस्तु
कवीनामतो बहुल्येति प्रतीयते, नास्ति किमपि महाकाव्यं यत्र
नैषा दृष्टा भवेत् ।

कुमारसम्भवस्य प्रथमसर्गः रघुवंशस्य द्वितीयसर्गः, शिशुपालवध-
नैषधचरितयोस्तृतीये इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिवृत्तमेव मन्यत्र
स्वयमूह्यम् ।

भ्रमरविलसिता (तम्) ।

म, भ, न, गगाः ५५५, ५११, १११, ५५, चतुर्थेऽन्त्ये च यतिः ।
प्रोत्तरैर्यूनां व्यवहिततपना । शिशु । ४ । ६२ ।

शालिनो—

यत् सावित्रैर्दीपितं भूमिपालैः । उत्तर चरितम् ।

दोधकम्—इत्थं ममं विलपन्तममुञ्चत् । दीनदयालुतयाऽवनि-
पालः । नैष ११।४७ ।

स्वागता-वृत्तमिदं शिशुपालवधस्य दशमे, किराताज्जुनीयस्य
नवमे, नैषधचरितस्य पञ्चमैकविंशयोर्व्यावृत्तम् । अन्यत्रापि स्वय-
मूह्यम् ।

रथोद्धता । इदमपि वृत्तं कविभिर्वहुशः प्रयुक्तं । कुमारसम्भ-
वस्य अष्टमे, रघुवंशस्य दशमैकादशयोः, नैषधचरितस्याष्टादशे,
शिशुपालवधस्य चतुर्दशे, किराताज्जुनीयस्य त्रयोदशोत्तरार्धे एत-
देव वृत्तमन्यत्र स्वयमूह्यम् ।

द्वादशाक्षरावृत्तिः ।

तोटकम्—स तथेति विनेतुरुदारमतेः प्रतिगृह्यवचीविससज्जं
मुनिम् ॥ रघु । ८ । ६३

वैश्वदेवी—

पद्मवाकीशं, भास्करं, बालचन्द्रं, वापी विस्तीर्णं स्वस्तिकं पूर्ण-
कुम्भं ॥ मृच्छ ॥ इष्टं कृत्यार्थं पत्रिणः शार्ङ्गपाणेः ॥ शिशु। १६। ११६

मन्दाकिनी, प्रमुदितवदना, चञ्चलाक्षिका, गौरी वा प्रभा । न,
न, रू राः ।।।, ।।।५।५, ५।५, अन्ये यतिः ।

अतिसुरभि रभाजि पुष्पश्रियाम् । शिशु । ५ । ५७

ब्रजति शुचिपदं त्वयि प्रीतिमान् । किरा । ६ । २७ ।

जलोद्धतगतिः—ज, स, ज, साः॥ १, १ । ५, १ ५ । ॥ ५, षष्ठे अन्त्ये च यतिः ।

समीरशिशिरः शिरःसु वसताम् । शिशु । ४।५४ ।

सनाकवर्णितं नितम्बरुचिरम् । किरा । ५ । २७ ।

प्रमिताक्षरा-वृत्तमिदं शिशुपालवधस्य नवमे, किराताज्जुनी-
यस्य षष्ठे वाच्यतम् । अन्यत्र स्वयमह्यम् ।

अपराह्ण शीतलतरेण शनैः । शिशु । ८ । ४ ।

सुकुमारमेकमनुकर्मभिदां । किंरा । ६ । ४०

द्रुतविलम्बितम्-वृत्तमिदमनुद्धते वाच्ये (light description) शृङ्गा
रादौ वारवह्नियते । शिशुपालवधस्य षष्ठः, नेषधचरितस्य चतुर्थः,
रघुवंशस्य नवमः, किराताज्जुनीयस्य, चाष्टादशः सर्गः अनेन ग्रथितः
उद्द्यमन्यव ।

वंशस्थवृत्तं ।—

अनेन हि शिशु पालवधस्य प्रथमः किराताज्जीनीयस्य प्रथम-
स्तुर्थः, अष्टमः चतुर्दशस्य, नेषधचरितस्य प्रथमोद्वादनस्य, रघुवं-
शस्य तृतीयः, कुमारसम्भवस्य पञ्चमस्य सर्गः रचितः । इन्द्रवज्रोपेन्द्र-

वज्रयोरिव वंशस्थेन्द्र-वंशयोरप्युपजातिर्भवति । तथा च शिशु-
पालवधस्याष्टादशः सर्गो रचितः । अन्यत्राप्युद्धम् ।

जलधरमाला । सभसमाः ५५५, ५॥ ॥५ ५५५, अन्ये यतिः ।
दिवास्त्रीणां सचरणलाक्षारगाः । रागायते निपतितपुष्पापीडा ।
किरा । ५ । १६ ।

भुजङ्गप्रयातं धनैर्दुष्कुलीनाः कुलीनाः क्रियन्ते । उद्भट ।

त्रयोदशाक्षरावृत्तिः ।

कुटजा. नन्दिनी वा ।

स ज स स गाः । । ५. । ५ ।, । । ५ ॥५. ५, पष्ठे अन्ये च यतिः ।
कुटजानि वीक्ष्य शिखिभिः शिखरीन्द्रम् । शिशु । ५ । ७३ ।

कुटिलगतिः क्षमा वा ।

न. न. त, त. गाः ॥, ॥, ५ ५ ।, ५ ५ ।, ५, सप्तमे त्रयोदशे च
यतिः ।

इह दुरधिगमैः किञ्चिदेवागमैः सततममुतरं वर्णयन्त्यन्तरम् ।
किरा । ५ । ८

मत्तमयूरवृत्तम् । स. त. य. साः ५५५, ५५ । ५५. ॥५, चतुर्थे त्रयो-
दशे च यतिः ।

दृष्ट्वा दृष्ट्यान्यावरणीयानि विधाय । किरा । १८ । २८ ॥ हातातिरिति
क्रन्दितमाकर्ण्य विषण्णः । (रघु ८ । ७५ ।

कनकप्रभा वा मञ्जुभाषिणी ।

स. ज. स. रगाः ॥५. । ५ । ॥५, ५ । ५. समयः सवर्त्तत इवैष्यत्
मां समनन्दयत् सुमुखिं गीतमार्पितः । उत्तरचरितम् ।

यदि शस्त्रमुज्जितमशस्त्रपाणयः । वेणोसंहारं ।

प्रहर्षिणीवृत्तमिदं श्रीजोगुणवञ्जकवाक्येषु वावर्ज्यते त्वं
ब्रह्मा पशुपतिरर्थमा विधाता ।

रुचिरा-ज. भ. स. ज. गाः । ५ । ५ ॥, ५ ।, ५. चतुर्थे त्रयोदशे च

यतिः । अनेन शिशुपालवधस्य सप्तदशसर्गोरचितः । अथोच्चलत्
कलकल घोषभीषणम् ।

चतुर्दशाक्षरावृत्तिः ।

वसन्ततिलकं अनेन वृत्तेन चौरपञ्चाशिका शिशुपालवधस्य
पञ्चमः सर्गः नैषधचरितस्यैकादशत्रयोदशौ, कुमारसम्भवस्य सप्तदशः
ऋतुसंहारस्य तृतीयः सर्गः रचितः ।

पथ्या-स, ज, स, य, लगाः ॥५, ॥५॥ ॥५ ॥५॥ ॥ ५ अन्ते यतिः-
स्थगयन्त्यमूः शमितचातकात्तस्वराः जलदास्तडित्तुलितकान्त-
कात्तस्वराः ॥ शिशु । ४ । २४ ।

कुटिला-म, भ, न, य, गगाः-५ ५ ५, ॥॥ ॥५५, ५, ५ दशमे
अन्ये च यतिः । नीतोच्छायं मुहुरशिशिरश्मैरुसैः आनीलाभैर्विर-
चितपरभागारत्नैः ॥ किरा । ५ । ३१ ।

पञ्चदशाक्षरावृत्तिः ।

मालिनी । वृत्तमिदं सहृदयानन्दसम्बर्द्धनं अनेन हि शिशुपाल
वधस्यैकादशः सर्गोरचितः । इदञ्चान्यत्रापि प्रायः सर्गावसाने
व्यवहृतमस्ति । उदाहरणन्तु स्वयमूह्यम् ।

पञ्चचामरं-ज, र, ज, र, ज, गाः, ॥५॥ ५५, ॥५॥ ५५, ॥५॥ ५, अष्टमे
अन्ये च यतिः । जटाकटाह संस्त्रमभ्रमन्निलित्पनिर्भरी विलोल-
वीचिवल्लरी विराजमानमूर्धनि । इदं वृत्तं स्तोत्रादौ बहुशोष-
वर्जयते ।

सप्तदशक्षरावृत्तिः ।

हरिणी - प्रतनुविरलैः प्रान्तोन्मीलन्मनोहरकुन्तलैः दशनसुकुले-
सुग्धालोकं शिशुर्दधतीमुखम् । उत्तर चरितम् ।

शिखरिणी-हंसदूतानन्दलहरी प्रभृतयो ग्रन्था वृत्तेनानेन रचिताः ।
वृत्तमिदं हृदयस्य स्फुरणं द्रवीभावं वा द्योतयति । इयं गेहे लक्ष्मीरिय

ममृतवर्त्तिर्नयनयोरभावस्याः स्पर्शोवपुषि वहलद्यन्दनरसः । उत्तर
चरितम् ।

पृथी । वृत्तमिदं भावगाम्भीर्यं द्योतयति ।

प्रचण्डपरि पिण्डितः स्तिमित वृत्तिरन्तर्मुख । किरातार्जुनीयम् ।

मन्दाक्रान्ता—मेघदूत, पदाङ्कदूतोद्भवदूत प्रभृतयोयन्या वृत्ते ना-
नेनुरचिताः ।

तीर्थे तीर्थव्यतिकरभवे जङ्गुकन्या सरयोः । रघु । ८ ।

वंशपत्रपतितं (ता) भ, र, न, भ, न, ल, गाः ५॥, ५५, ॥३, ५॥,
॥३, ५, दशमे, सप्तदशे च यतिः ।

दर्पणनिर्मलासु पतिते घनतिमिरमुषि ज्योतिषि रौप्यभि-
त्तिषु पुरः प्रतिफलितमुहुः ॥ शिशु ४५७

सम्प्रतिलब्धजन्मशनकैः कथमपि लघुनि क्षीणे पयस्युपेयुषि-
भिदां जलधरपटले ॥ किरा । ५ । ४३ ।

अतिशयिनी-स, स, ज, भ, ज, ग, साः, एकादशे, अन्ये च यतिः ।
इति धौतपुरन्ध्रमत्सरान् सरमिमज्जनेन श्रियमाप्तवतोऽतिशयिनी
मपमलाङ्गभासः । शिशु । ८ । ७१ ।

अष्टादशाक्षरावृत्तिः ।

महामालिनी, महामालिका, तारका, नाराचकं वा न, न, र,
र, र, राः ॥३, ॥३, ५५, ५५, ५५, ५५, दशमे अन्ये च यतिः ।

कृत सकल जगद्बिरोधोऽवधूतान्धकारोदयः ॥ शिशु । १११।६७।

रघुपतिरपि जातवेदोविशुद्धां प्रगृह्य प्रियाम् । रघु । १२।१०४ ।

ऊनविंशत्यक्षरावृत्तिः ।

शाईलविक्रीडितम् वृत्तमिदमुद्धतवाच्ये (Grand description)
उपयोगमर्हति । उत्तरचरितादावस्य भूयान् व्यवहारो दृश्यते ।
तथा च चञ्चत्पञ्चशिखण्डमण्डनमसौ मुग्धः प्रगण्डः शिशुः ॥ वीरच-
रितम् उदाहरणा न्तराण्युद्धानि ।

मेघविस्फूर्जिता-यः मः नः सः रः रः गाः १५५, १५५, ॥, ॥५, १५५,
१५५, ५, षष्ठे, द्वादशे, जनविंशे च यतिः

श्रिया जुष्टं दिवैरः सुपटहरवैरन्वितं पुष्पवर्षैः । शिशु । २०।७६।

सुमधुरा-मः रः भः नः मः नः गाः १५५, १५५, ॥, ॥, १५५, ॥, ५
सप्तमे, त्रयोदशे, अन्त्ये च यतिः ।

वेदार्थान् प्राकृतस्त्वं वदसि न च ते जिह्वा निपतिता ॥

मृच्छकाटिकम्

विंशत्यक्षरावृत्तिः ।

सुवदना-मः रः भः यः यः भः लः गाः १५५, १५५, ॥, १५५, १५५, ॥,
१, ५, सप्तमे, अष्टमे, अन्त्ये च यतिः ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं श्रुतमदसलिलाः प्रस्यन्दिसलिलम् । सुद्वाराक्षसम् ।

एकविंशत्यक्षरावृत्तिः ।

स्रग्धरा-वृत्तमिदं समुद्धतं वाच्ये रौद्रे वीरे भयानके च रसे सम्य-
गुपयोगमर्हति । यथा उत्कृत्योत्कृत्य गर्भानपि श-कलयतः क्षत्र
सन्तानरोषादित्यादि । उदाहरणानूह्यानि ।

अर्द्धममवृत्तानि ।

वियोगिनी (सुन्दरी)-वृत्तमिदं करुणरसे सम्यगुपयोगमर्हति ।
कुमारसम्भवस्य चतुर्थः, रघुवंशस्याष्टमः, शिशुपालवधस्य षोडशः,
किराताज्जुनीयस्य द्वितीयश्च सर्गोऽग्निनेन रचितः ।

औपच्छन्दसकं प्रथमं तृतीययोः सः सः जः गः गाः ॥५, ॥५, १५१, ५, ५,
द्वितीयं चतुर्थयोः सः भः रः याः ॥५, ॥, १५५, १५५, वृत्तमिदं वीररसे
उपयोगमर्हति-चमरान् परितः प्रवर्त्तिताश्वः क्वचिदाकर्णनिकृष्ट
भस्त्रवर्षी । नृपतीनिवतान् वियोज्य सद्यः सितबालवयजनैर्जगाम
शान्तिम् ॥ २ । ८ । ६६ ।

तिमिरं निर्जितवत्यथप्रकाशे । शिशु । २० । १४१ ।

मालभारिणो-प्रथमद्वितीययाः स, स, ज ग, गाः, ॥५ ॥५, १५, ५५,
द्वितीयः चतुर्थयोः स, भ, र याः ॥५ ॥५, ५५, १५५,

इयमस्मदुपाश्रयेकचित्ता मनसा प्रेमनिवद्धमत्सरिण ।

नियतं कुपितातिवृत्तभवात् स्वयमुत्प्रेक्ष्य ममापराधलेशम् ॥

वेणीसंहारम्

गाथाः--गाथाच्छन्दसां न किमपि लक्षणं विद्यते उदाहरणतो
लक्षणानि ज्ञेयानि । अमो वेदिं परितः क्लृप्तधिष्ण्याः समिद्धन्तः
प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः । अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वेतानास्त्वां वल्लयः
पावयन्तु ॥ गाथाच्छन्दसां महाभारते पुराणेषु च भूयान् व्यवहारो
दृश्यते । इति

समाप्नोऽयं ग्रन्थः ।

ग्रन्थस्यास्य प्रथम संस्करणं १८३८ वैक्रमाब्दे जातम् ।

